

Христина ЧУШАК

ПІД МУРАМИ ЄВРОПЕЙСЬКОЇ ФОРТЕЦІ
(*Karolina S. Follis. Building Fortress Europe: The Polish-Ukrainian Frontier / Karolina S. Follis. – Philadelphia: University of Pennsylvania Press, 2012. –296 p.*)

Розмежування території було одним із проблематичніших моментів історії польсько-українських відносин ХХ ст. Це питання впродовж тривалого часу спричиняло напругу й непорозуміння, аж до збройного протистояння обох спільнот¹. Але прикордоння, крім того, що було “яблуком розбрату”, також виконувало функцію контактної зони, де співіснували і змінювалися, перебираючи одна в іншої певні елементи, різні культури. Навіть у радянські часи через географічну близькість Польщі та порівняну легкість, з якою можна було туди потрапити, ця країна залишалася відносно відкритим і знайомим світом для радянських громадян. Після розпаду Радянського Союзу контакти між Україною та Польщею і між українцями та поляками значно посилювалися.

Ситуація почала змінюватися з підготовкою Польщі до вступу до Європейського Союзу, а згодом – долученням до Шенгенської угоди. Вслід за зміною бюрократичних процедур та дозвільної система для перетину кордону, активно трансформувалася прикордонна інфраструктура. Упродовж 2000-х років прикордонники, митники, мешканці польських і українських прикордонних регіонів, заробітчани, мігранти поступово трансформували свої практики взаємодії з кордоном.

У 2012 р. у видавництві Пенського університету вийшла монографія “Будуючи європейську фортецю: польсько-українське прикордоння” дослідниці-антропологині Кароліни Фолліс, яка ґрунтується на спостереженнях за цими змінами й інтерв’ю із представниками головних груп, яких торкалися зміни на кордоні – українських заробітчан, дрібних торговців, прикордонників, біженців, державних

¹ Про складний процес формування польсько-українського кордону після Другої світової війни див.: *Козловський І.* Встановлення українсько-польського кордону 1941–1951 / І. Козловський – Львів: Каменяр, 1998. – 217 с.; *Макарчук В.* Міжнародно-правове визнання державного кордону між Україною і Польщею (1939–1945 рр.) / В. Макарчук. – Київ: Атака, 2004. – 348 с. Про інтелектуальні та програмні суперечки щодо лінії кордону зокрема, див.: *Wolański M.* Europa Środkowo-Wschodnia w myśli politycznej emigracji polskiej 1945–1975 / М. Wolański – Wrocław: W-wo Uniwersytetu Wrocławskiego, 1996. – 383 s.; Ми не є українофілами. Польська політична думка про Україну і українців. Антологія текстів / [за ред.: П. Ковалюк, Я. Олдаковського, М. Зухняк]. – Київ: Вид. дім “Києво-Могилянська академія”, 2012. – 440 с.

службовців, експертів та ін. Книгу написано на підставі дисертаційного дослідження, виконаного в Новій школі соціальних досліджень (Нью-Йорк).

У монографії проаналізовано зміни, що відбулися у зв'язку з перетворенням польсько-українського кордону з кордону між двома державами (стратегічними партнерами) на зовнішній кордон Європейського Союзу. К. Фолліс приїздила в Україну й Польшу впродовж 2003–2008 рр., щоб з'ясувати вплив цієї особливої зміни на щоденне життя людей, дії та дискурс політиків, бюрократичні процедури.

Чим передовсім цікава рецензована книга, адже про польсько-український кордон у контексті євроатлантичної інтеграції сказано чимало?² Свіжим для українського читача є антропологічний підхід, який застосувала дослідниця. Ця робота – про встановлення й зміни кордонів не лише через державні приписи, а й практики звичайних людей, вимушених пристосовуватися до змін (вчитися їх обходити чи використовувати на власну користь). Окрім того, монографія К. Фолліс – вагомий вклад у дискусії про те, чим є сучасні кордони – лініями контакту, воротами чи новими осучасненими бар'єрами. Дослідниця також порушує питання класу, статусу, гендеру, національності та громадянства, які можуть або допомагати при перетині кордонів, або ж навпаки, перетворювати їх на майже нездоланну перешкоду. Так, через фокус на польсько-українському кордоні, К. Фолліс вдалося вийти на ширші питання співвідношення локального, національного і наднаціонального в Європейському Союзі; напругу між творенням відкритої та демократичної нової міжнародної структури, як себе позиціонує ЄС, коштом сильнішого контролю зовнішніх меж утворення, через що, наприклад, виникає протиріччя між декларованою як принцип повагою до прав людини й значним обмеженням доступу на свою територію “чужинців”.

Монографія складається з шести розділів, вступу та висновків. У вступі “Відновлення кордонів у Європі” (“Rebordering Europe”) авторка розкриває парадокс Європейського Союзу, який полягає в тому, що “простір без обмежень (для пересування, торгівлі, руху капіталу тощо) можливий лише в певних кордонах” (С. 11). Щоб описати цей парадокс, вона використовує термін “відновлення кордонів” (“rebordering”), який визначає як “дискурсивні та практичні дії, спрямовані на визначення і зміцнення кордонів Європейського Союзу” (С. 12). Як зазначає дослідниця, цей процес – гегемонний та складається як із дискурсивної частини (скажімо, обґрунтування нових процедур), так і з практичних змін у процесі отримання віз чи перетину кордону.

На прикладі польсько-українського кордону рецензоване дослідження показує, що всупереч очікуванням, які домінували після закінчення “холодної війни”, Європа не стала простором вільного пересування для всіх. Після референдуму 2003, коли поляки проголосували за приєднання до Європейського Союзу, в повітрі зависло питання про ймовірність нової “залізної завіси”. У публічному просторі країни змагалися два традиційні, але злегка трансформовані, дискурси – про варварський “Дикий схід”, який польська цивілізаційна межа мала би стримувати, та

² Наприклад див.: Кордони і система безпеки в Європі: роль України і Польщі: Матеріали Міжнародного круглого столу (Київ, 25 жовтня 2001 р.) // Економічний часопис. – 2001. – № 10. – С. 24–51; *Стоєцький В.* Україна в зовнішній політиці Республіки Польща: євроатлантичний та європейський інтеграційний вимір (історико-політологічне дослідження) / В. Стоєцький. – Київ: Вид. дім Дмитра Бураго, 2009. – 175 с.

протилежний – про вікові братні стосунки між поляками й українцями, “стратегічне партнерство” між державами, які треба зберегти будь-якою ціною.

У цьому контексті активізувався дискурс “цивілізованості”. Висновки авторки монографії спростовують аргументи цивілізаційних підходів у стилі Самуеля Хантингтона³ про існування двох відмінних цивілізацій (“кращої” – більш розвинутої і “гіршої” – відсталої). К. Фолліс стверджує, що усталений кордон “не збігається з якоюсь «справжньою» прірвою між Заходом і Сходом. Він проходить через територію, де мешканці мають складне ставлення до Сходу та Заходу. При цьому ні Схід, ні Захід не є монолітними однозначними категоріями; їх значення постійно реінтерпретується для різних стратегічних та ідеологічних цілей”. Дослідниця опирається на підхід до поняття “цивілізація” Норберта Еліаса, який визначав її не як даність (факт), а як процес, “який ніколи не може бути закінченим, а постійно змінюється через поступові зміни у правилах та поведінці, і при якому неприємні для споглядання речі поступово витісняють з поля зору та безпосереднього досвіду середньостатистичних громадян” (С. 23). Отож, одна з цілей дослідження – показати, що “контрасти й відмінності, що проходять вздовж лінії польсько-українського кордону не є відображенням непереможних цивілізаційних, культурних чи інших відмінностей. Хоча про них говорять як про національні, релігійні та інші, проте вони – продукт дебатів про історію” (С. 21).

У своєму баченні формування кордонів як процесів долучення і вилучення (бо завжди хтось буде всередині, а хтось опиниться за межами), що формують громадян, їхню суб’єктність, політичні спільноти й ідентичності, дослідниця опирається на теоретичні підходи Мішеля Фуко та його послідовників. Вкоріненість К. Фолліс у суспільну теорію дозволяє їй зауважувати й інтерпретувати, здавалося б, мало-значимі зміни, висловлювання, спостереження “у полі” й створити з них глобальну картину трансформації польсько-українського кордону з кордону між двома суверенними державами на кордон між державою та потужним міждержавним утворенням зі своїми правилами й інтересами. У подальших розділах авторка аналізує практики, дискурси та приписи, що трансформувалися у процесі “відновлення кордонів”.

У розділі “Окультурення постсоціалістичного прикордоння?” (“Civilizing the Postsocialist Frontier?”) йдеться про перетворення польсько-українського прикордоння з “поясу, де поряд мешкали різні народи” на чітко визначений кордон між двома державами. Ці повоєнні зміни дослідниця подає, зокрема, через історію мешканців с. Корчмин, розділеного після Другої світової лінією кордону.

Вказуючи на пористу природу кордону й активні контакти, зокрема й економічні, між поляками та українцями в 1990-х і на початку 2000-х років, К. Фолліс зосереджує увагу передовсім на переміщенні мешканців прикордонної зони. Проаналізувавши специфіку поведінки і намірів українських мігрантів до Польщі, авторка робить висновок, що в їхньому випадку доцільніше говорити про “рух” (“mobility”), а не класичну міграцію. При цьому наголошує, що офіційна політика ЄС сприяє якраз такому руху між країнами-членами, проте відбувається це завдяки обмеженню подібних практик, які вже склалися й існували тривалий час між

³ *Huntington S. Clash of civilizations and the remaking of world order / S. Huntington. – New York: Simon & Schuster, 1996. – 367 p.*

державами-членами ЄС та їхніми сусідами, що не увійшли в наймасовішу хвилю розширення.

На основі аналізу ситуації в Перемишлі К. Фолліс робить висновок, що саме через щоденне спілкування і взаємодію (торгівлю чи у форматі роботодавця – найманий працівник) поляки “розвинули нові близькі стосунки зі своїм сусідом, які долали кордон і підважували націоналістичні наративи про відвічну ворожість, з одного боку, й невідкріплені офіційні заяви про «польсько-українське партнерство» та церковні заклики до «примирення», з іншого боку”. Звісно, це не означає, що радикальні націоналістичні заяви перестали звучати, проте, вважає К. Фолліс, “їх щоразу більше заглушував новий потужний наратив, який поєднував доброзичливі, хоч і романтизовані, уявлення про спільноту із прагматичними уявленнями про спільні економічні, політичні та стратегічні інтереси” (С. 50). Уже в наступному розділі дослідниця також вказує на поступову зміну наявних у польському суспільстві стереотипів щодо східних сусідів на більш позитивні; з досвіду безпосереднього спілкування формувався образ українців, які хоч і бідні, проте працьовиті, дисципліновані й надійні.

Другий розділ “Я тут не насправді: часопростір мандрівних життів” (“I’m Not really Here: The Time-Space of Itinerant Lives”) ґрунтується на інтерв’ю із трудовими мігрантами – українцями, які працювали в Польщі. Ці розмови показали, як громадяни реінтерпретують офіційні приписи, що їх стосуються. К. Фолліс у монографії показала, що у 2000-х роках Польща не мала розробленої міграційної політики, яка би враховувала, з одного боку, наявний рівень мобільності, який склався між громадянами двох держав після розпаду соціалістичного блоку, а з іншого – приписів і правил, що діяли всередині ЄС. Для респондентів введення візового режиму мало змінювало в їхньому житті, у відносинах із прикордонниками чи з іншими державними службовцями. Хоча їхнє перебування в Польщі ускладнилося, проте вони все одно продовжували їздити на заробітки, адже це вимагало менше затрат і несло менше ризиків, ніж міграція в інші, більш віддалені країни ЄС. Основна причина міграції для них – економічна (респонденти стверджували, що не могли заробити достатньо грошей для прожиття в Україні, тому частина з них ще з 1990-х років почали їздити в сусідню країну на заробітки). Авторка наголошує, що мігранти небезпідставно вважали, що потрібні польській економіці та суспільству, тоді як нове законодавство і врегулювання перетину кордону позиціонувало їх як небажаних мігрантів до ЄС.

Цей розділ також заторкує гендерний аспект міграції та перетину кордонів. Через специфіку трудової міграції до Польщі К. Фолліс спілкувалася переважно з жінками. Дослідниця пробує з’ясувати вплив такого мандрівного життя на респонденток. Наратив, який з’являвся в цих особистих розповідях, творив образ життя на дві країни і буття двома різними особами – вдома і в Польщі.

Дослідниця уникає оцінок, які б надмірно узагальнювали практику респонденток. Вона залишає питання: чи міграція це добре чи погано відкритим, проводячи також паралель із масовою міграцією поляків на Захід, передовсім до Великобританії.

Третій розділ “З погляду прикордонника: стратегії нагляду” (“Seeing like a Border Guard: Strategies of Surveillance”) ґрунтується на польових дослідженнях та розмовах із прикордонниками. К. Фолліс побувала в 7 із 12 переходів на

польсько-українському кордоні, а також провела низку інтерв'ю у штаб-квартирі прикордонної служби. Оскільки охорона кордонів – це важлива частина державної безпеки, то одержати дозвіл на спілкування з прикордонниками і спостерігати за їхньою роботою складно. Отож, ця частина книги – унікальна можливість побачити зміни польсько-українського кордону з перспективи безпосередньо залучених до його охорони людей. Щоправда, дослідниця спілкувалася лише з польськими прикордонниками та їхніми керівниками у Варшаві.

Загальноєвропейська система імміграції та надання притулку тільки починала формуватися на момент польових досліджень К. Фолліс. Вона пропонує розглядати її не просто як сукупність прагматичних мір, спрямованих на захист внутрішнього ринку праці Європейського Союзу чи його внутрішньої безпеки, і не як спорудження бюрократизованої фортеці, яка примножує несправедливість та страждання (що роблять деякі критики ЄС). Натомість, у цьому розділі дослідниця подає цікаву й непросту картину різноманітних компромісів, домовленостей і механізмів, спрямованих реагувати на політичні, економічні, соціальні та культурні виклики, що постають на щодень перед Євросоюзом.

У цьому та наступному розділі читач ознайомлюється з перспективою держслужбовців на трансформації кордону. Цікавими видаються принаймні два моменти в їхньому розумінні власної ролі. З одного боку, з розповіді К. Фолліс, ці люди постають ідеальними функціонерами (бюрократами), добре вписаними в нову систему контролю та нагляду. Кордон став для них “аполітичним і технічним питанням”, у якому не містилося жодної ідеології, а лише “конкретика”. З іншого боку, приписи, які приходять на місця згори, достатньо загальні, а тому від людей на місцях дуже багато залежить: чи перетне конкретна особа кордон, чи визнають іншу конкретну особу біженцем або просто економічним мігрантом тощо. Так, К. Фолліс відкриває перед читачем складний механізм, за допомогою якого кадри на місцях могли модифікувати рамкову європейську міграційну політику.

Четвертий розділ “Надлишок економічних мігрантів: надання притулку та політика класифікації” (“Economic Migrants Beyond Demand: Asylum and the Politics of Classification”) зосереджений на внутрішніх польських процедурах із прийому біженців та прохачів притулку й визначення їхнього статусу. Він написаний на підставі польових досліджень у середовищі держслужбовців різного рангу, що працюють із мігрантами та біженцями. К. Фолліс звертає увагу передовсім на наслідки міграційних приписів і практик, які поділяють людей на шукачів притулку, біженців та економічних мігрантів. Головний висновок цього розділу – країни-члени Європейського Союзу, замість того, щоб розділяти тягар, пов'язаний із напливом біженців (burden sharing), вирішили запровадити політику “перенесення тягара” (“burden shifting”) на треті країни. До таких і потрапила після розширення ЄС Україна.

П'ятий розділ “Нарощення потенціалу й інші технічні питання: Україна як буферна зона” (“Capacity Building and Other Technicalities: Ukraine as a Buffer Zone”) продовжує тему попереднього й аналізує явище, що з'явилося внаслідок “відновлення кордонів” у Східній Європі – т. зв. “екстерналізація” небажаних мігрантів, що передбачає політику, спрямовану на те, щоб передовсім якомога менше мігрантів потрапляло на територію ЄС, а вже якщо не вдалося цього уникнути, то щоб їх можна було законно перемістити на територію сусідньої “третьої країни”. У

результаті такої політики держави, що мають спільні кордони з ЄС, перетворюються на буферні зони між Союзом та територіями, звідки походить більшість сучасних мігрантів. У цих країнах за кошти ЄС розбудовують інфраструктури із затримки та відправки емігрантів на їхню батьківщину.

Так, цей розділ висвітлює парадокс Європейського Союзу як спільноти, яка, проголошуючи права людини базовими, практикує їхнє порушення. Він показує, що в сучасних умовах міжнародне право незадовільно регулює питання біженців.

У шостому розділі “Кордон як текст: пам’ять, належність і пошук нових наративів” (“The Border as Intertext: Memory, Belonging, and the Search for a New Narrative”) дослідниця повертається до історії кордону між Польщею та Україною. Вона описує взаємовпливи “старих” ментальних установок навколо польсько-українського кордону та його матеріальної інфраструктури й нових практик із “відновлення кордону” з боку Європейського Союзу. К. Фолліс стверджує, що політика ЄС нав’язала обом країнам правила й унеможливила “потенційно активні дебати ... про міру проникності кордону та природу [прикордонного] руху та зв’язків, які треба або підтримувати, або знеохочувати” (С. 173).

Дослідниця бере до уваги усталені (традиційні) дискурси, що формувалися навколо польсько-українського кордону й пробує відповісти на запитання: чи “історія польсько-українського пограниччя, з її потужними політизованими війнами пам’яті й серйозними спробами уявити краще майбутнє може служити джерелом інформації для [сучасної] політики, яке б дозволило їй уникнути дискурсу «цивілізаційної межі» й надати сенсу ЄС, «відновленню кордонів» та новим поділам, які все це спричиняє” (С. 22)?

У спеціальному додатку (С. 213–215) К. Фолліс докладніше розповідає про методи, які вона використовувала у проєкті. Крім того, монографія містить широку бібліографію (С. 251–274) і покажчик власних назв та основних понять, використаних у тексті.

В Україні антропологічні дослідження, на жаль, фактично відсутні. Рецензована монографія – чудовий зразок важливості й інформативності антропологічної перспективи в суспільних науках. Її авторка вміло поєднує аналіз макро- та мікро-тем, показує, як рішення макропорядку впливають на щоденне життя людей. Вона також демонструє можливість модифікацій державних та наддержавних правил, які використовують звичайні люди (практики опору). Це дослідження важливе власне тим, що розповідає про встановлення й зміни кордонів не лише через державні регуляції, а й практики людей, вимушених до цих змін пристосуватися (або навчитися їх обходити, використовувати на свою користь).

Як виважена й уважна антропологиня, К. Фолліс передає думку своїх респондентів не упереджено, а з розумінням. Вона їх не осуджує і не виправдовує, а дає читачам можливість подивитися на ситуацію їхніми очима. Водночас через ширший контекст і зіставлення різних перспектив дозволяє нам самим ідентифікувати межі, які формують та звужують перспективи респондентів.

К. Фолліс не намагається бути у книзі зовсім безсторонньою – її аналіз систематично виносить на поверхню певну лицемірність політики Євросоюзу як щодо європейських держав, що опинилися за його бортом, так і щодо нових членів. Пропонуючи читачеві фаховий, доскіпливий та неупереджений аналіз, дослідниця тим

не менше дуже тепло і з симпатією говорить про людей і їхні намагання розібратися із ситуацією (останнє більше стосується суспільно дискримінованих категорій населення, як от заробітчан чи біженців), у якій вони опиняються щодня через рішення далеких політиків. Цікавим у символічному плані є той факт, що значні зміни на українсько-польському кордоні відбувалися через рішення, прийняті на саміті ЄС у Лісабоні – в протилежному кінці Європи. Ця перспектива служить для доведення ще однієї центральної тези дослідження про розмитість кордону, неможливість його локалізувати в конкретному місці. Кордон, стверджує К. Фолліс, давно не є просто укріпленою чітко визначеною лінією між територіями двох держав. Кордон – це постійний процес, який формують практики та рішення як на місцях, що інтерпретують вказівки згори, так і ті, що приймаються за сотні кілометрів від фізичного розташування сучасних укріплень та пропускних пунктів. Водночас дослідниця відмовляється розглядати “відновлення кордону” як тотальний режим і репресивний засіб, адже такий підхід, присутній у деяких інших працях про ЄС, унеможлиблює численні способи, якими учасники цього процесу активно взаємодіють із мінливою реальністю – демократично і не дуже, законно й в обхід нових приписів.

Міцна закоріненість у соціальній теорії – безумовна сила рецензованої книги, про що вже сказано. Проте водночас це робить текст складним для розуміння українського читача, для якого термінологія та метафоричність буде не завжди зрозумілою. Так само через відірваність української гуманістики від світового контексту дивними можуть видаватися певні порушені проблеми чи підходи. Ця книга не для класичних істориків, особливо тих, кого цікавить політична історія *sensu stricto* (і хто не хоче міняти своєї оптики). Історичний наратив, використаний у монографії, слугує тлом для аналізу ситуації на кордоні після вступу Польщі до ЄС, але не є вкладом в політичну історію відносин Польщі й України. Натомість рецензоване дослідження буде цікаве всім, хто займається питанням польсько-українських відносин і їх зміни після вступу Польщі до Європейського Союзу, а також тим, хто цікавиться антропологією регіону, вивченням прикордоння (фронтирів), а також держави як інституту та функціонування її інституцій.